

18. Хлопська правда. — Львів, 1922. — 21 трав.
19. Шкільний плебісцит і боротьба за українську школу; До боротьби за українську школу // Боротьба. — Самбір, 1932. — Ч. 7. — С. 2.

Наталія Лепісевич

ЧАСОПИС «МОРСКОЙ СБОРНИК» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО БІОГРАФІЙ ВИДАТНИХ ФЛОТОВОДЦІВ

Уперше в сучасній історіографії як біографічне джерело розглянуто публікації журналу «Морской сборник» — офіційного видання морського міністерства Російської імперії, які суттєво доповнюють і розширюють уявлення про найбільш відомих керівників Чорноморського флоту. Проаналізовано матеріали про адмірала О. С. Грейга, П. С. Нахімова, Ф. Ф. Ушакова. Представлено полеміку на сторінках журналу, пов'язану з критичною статтею про П. С. Нахімова, що з'явилася в «Русском архиве» і викликала обурення у флотських колах.

Ключові слова: «Морской сборник», біографія, Чорноморський флот, Севастополь.

Впервые в современной историографии в качестве биографического источника рассмотрены публикации журнала «Морской сборник» — официального издания морского министерства Российской империи, которые существенно дополняют и расширяют представления о наиболее известных руководителях Черноморского флота. Проанализированы материалы об адмиралах А. С. Грейге, П. С. Нахимове, Ф. Ф. Ушакове. Представлено полеміку на страницах журнала, связанную с критической статьей о П. С. Нахимове, появившейся в «Русском архиве» и вызвавшей возмущение во флотских кругах.

Ключевые слова: «Морской сборник», биография, Черноморский флот, Севастополь.

For the first time in modern historiography publications of the magazine «Morskoi Sbornik», the official publication of the Naval Ministry of the Russian Empire, as a biographical source have been studied. These materials contain a large number of little-known information that significantly complement and extend notions about the most prominent leaders of the Black Sea Fleet. The publications about the admirals A. S. Greig, P. S. Nakhimov, F. F. Ushakov have been analyzed. Of particular interest is a controversy in the magazine regarding a critical article about P. S. Nakhimov, which appeared in «Russkii Arkhiv» and caused outrage in naval circles.

Key words: «Morskoi Sbornik», the biography, the Black Sea Fleet, Sevastopol.

Часопис «Морской сборник», який упродовж 1848—1917 рр. був офіційним виданням морського міністерства Російської імперії, залишається одним із найменш досліджених джерел з історії Криму. На сторінках флотського друкованого органу регулярно з'являлися матеріали, що висвітлювали минуле півострова, починаючи з подій Кримської (Східної) війни, розглядали стан об'єктів культурної спадщини тощо. Широка тематична палітра публікацій часопису дозволила відомому історику флоту С. Ф. Огородникову назвати «Морской сборник» «найповнішою енциклопедією знань і відомостей по всіх галузях морської справи» [9]. Одним із головних напрямів діяльності видання, заявлених уже в першому варіанті його офіційної програми, визначалося опублікування коротких історичних статей, біографій і некрологів. Згодом біографічні тексти стали важливою складовою змісту «Морского сборника». Значна їх частина присвячувалася видатним флотоводцям, які пов'язали своє життя з Чорноморським флотом та Севастополем як базою флоту в Криму.

Героєм великої кількості матеріалів «Морского сборника» був адмірал Павло Степанович Нахімов. Одна з перших таких публікацій — медичне свідоцтво про поранення і смерть флотоводця, складене професором медицини Християном Яковичем Гюббенетом (1821—1873) [6]. Незабаром він опублікував замітку, в якій розповів про те, як дізнався про загибель П. С. Нахімова, а також охарактеризував адмірала. На думку лікаря, керівник оборони Севастополя був людиною, позбавленою марнославства. П. С. Нахімов залишався єдиним у місті офіцером, який не знімав еполети, а за весь час облоги настільки присвятив себе потребам міста, що навіть спати лягав одягненим [5].

Короткий некролог пам'яті П. С. Нахімова надрукував у «Морском сборнике» відомий історик флоту О. П. Соколов [13]. У публікації висвітлено основні події з життя адмірала, зокрема його учнівство у М. П. Лазарева, Синопська битва й севастопольський період. Похорон флотоводця описувався у витягу з листа, надісланого із Севастополя 8 липня 1855 р. [7], який містив подробиці траурної церемонії (труна з тілом П. С. Нахімова була покрита Синопським прапором з корабля «Императрица Мария»; адмірала поховано у

Володимирському соборі, в тому місці, яке він собі вибрав, будучи твердо впевненим, що загине у боротьбі за Севастополь, тощо).

Меморіальні публікації про П. С. Нахімова рясніють епітетами найвищого ступеня, фіксує ставлення до адмірала у флотському середовищі. Так, капітан 2-го рангу І. О. Шестаков називав його «улюбленцем чорноморців, їхнім вожатим до слави» [14]. Анонімний автор (під крипт. В. З.) іншої статті відзначив характер і силу волі адмірала, вказуючи, що його догани та зауваження мали відбиток добродушності, а вимоги зростали щодо осіб, до яких він був особливо прихильним. У цій публікації П. С. Нахімов названий «Джервісом російського флоту», тобто порівнювався із британським адміралом епохи Наполеонівських воєн [3].

Образ героїчного командувача обороною Севастополя представлений в оповіданні «Фрегат «Бальчик», підписаному криптонімом В. З. Цей твір присвячувався пам'яті П. С. Нахімова. Сюжет оповідання вигаданий, але риси характеру адмірала описувалися достовірно. Анонімний автор зізнавався, що особистість П. С. Нахімова «зображена з такою певністю, яка залежала від пам'яті оповідача». Основні події, згадані в оповіданні, — стоянка кораблів Чорноморської ескадри на Новоросійському рейді та їхня участь в артилерійських навчаннях. Живий характер П. С. Нахімова демонстрували його розмови з нижчими чинами під час бойової підготовки. Зокрема, ядра адмірал порівнював з булками, а бомби — з пирогами. Матросів і офіцерів, які відзначалися під час навчань, П. С. Нахімов запрошував до себе на обіди [4].

З ім'ям П. С. Нахімова пов'язана серія біографічних матеріалів, що з'явилися на сторінках «Морского сборника» 1868 р. Приводом до полеміки стала анонімна стаття «Из записок севастопольца», надрукована у 12-му томі «Русского архива» за 1867 р., яка викликала резонанс у військово-морському середовищі та вищих колах Росії. Автор публікації, на думку віце-адмірала А. Б. Асланбегова, відомого історика флоту, «перекрутив, знівечив особистість глибоко шанованого всіма адмірала Павла Степановича Нахімова» і під приводом відтворення історичної правди «з невимовною злістю, з незрозумілою жовчю» представив образ захисника Севастополя [2, с. 2]. Найбільше в анонімній статті моряків зачепили такі характеристики П. С. Нахімова: людина без характеру, без всяких талан-

тів, недбала, брудна, часто груба, завжди нетямуща, нетактовний крикун, слабкий і добренький. Історію підготовки відповіді на цю статтю дозволили відновити архівні матеріали з фондів Російського державного архіву Військово-морського флоту (Санкт-Петербург) п. н. «Морской сборник» і «Асланбегов Авраамий Богданович»: листування між офіцерами, їхні відгуки на статтю «Русского архива», що надходили до редакції часопису [11]. А. Б. Асланбегов, який був товаришем адмірала по службі, сприйняв публікацію «Русского архива» як пасквіль або карикатуру і в докладній статті всі свої контраргументи підкріплював фактами і доказами, зіставляючи їх з думками невідомого автора. Наведені А. Асланбеговим приклади з життя адмірала обґрунтовували тезу про здібності майбутнього керівника оборони Севастополя. Так, уже в 15 років П. С. Нахімов став мічманом, за свідченнями товаришів по службі, вирізнявся хоробрістю у битвах і працездатністю у мирний час, під командуванням М. П. Лазарева в 1822—1825 рр. здійснив кругосвітню подорож. Керовані ним кораблі «Наварин», «Паллада» і «Силистрия» вважалися взірцевими на Чорноморському флоті. Моряки надзвичайно цінували також привітність і гостинність П. С. Нахімова. У зв'язку з такою компрометацією образу героїчного адмірала А. Б. Асланбегов зазначав, що видавець «Русского архива» П. І. Бартенев опублікував анонімну статтю, «згнітивши серце, для дізнання істини», і був готовий приймати заперечення її змісту. Історик флоту також вказував на численні перекручування у публікації «Из записок севастопольца», які стосувалися, зокрема, опису Синопської битви. А. Б. Асланбегов висвітлював участь П. С. Нахімова в обороні Севастополя, використовуючи особисті спогади та спогади інших моряків, а також офіційні документи того часу. Для того, щоб читачі оцінили масштаб особистості адмірала, у статті наводилися свідчення сучасників, які раніше вже публікувалися в «Морском сборнике», — професора хірургії Х. Я. Гюббенета, статського радника М. П. Мансурова і капітана 2-го рангу, майбутнього морського міністра І. О. Шестакова. Насамкінець А. Б. Асланбегов просив анонімного автора відмовитися від своїх слів на адресу П. С. Нахімова [2].

У схожому ключі написано й бібліографічний нарис «По поводу «Записок севастопольца», напечатанных в 12 книжке «Русского архива» за 1867 год» М. Рикачова. Уже на початку публікації відзна-

чалоя, що анонімна стаття про П. С. Нахімова викликала зрозуміле обурення і презирство до її автора у морських колах. М. Рикачов виявив обмеженість використаних анонімом джерел, відзначив його упередженість і некомпетентність в описі флотського життя. Мотивом для написання статті, опублікованої в «Русском архиве», вказувалося вражене самолюбство автора. Докладний аналіз змісту статті дозволив М. Рикачову назвати її наклепом стосовно пам'яті П. С. Нахімова [12].

Найдокладніший біографічний матеріал про Олексія Самуїловича Грейга був підготовлений А. Б. Асланбеговим і надрукований 1873 р. [1]. Публікація приурочувалася до відкриття пам'ятника адміралу в Миколаєві. Автор розділив біографію флотоводця на кілька періодів. Перший з них (1775—1816 рр.) охоплював час від народження і проходження по службі до призначення головним командувачем Чорноморського флоту. Майбутню блискучу кар'єру О. С. Грейга віщували вже перші події у житті. Його хрещеними батьками були імператриця Катерина II і граф Олексій Григорович Орлов-Чесменський. Морської справи О. С. Грейг навчався у Великій Британії, де побував тричі. З 1798 р. брав участь у війні Росії і Франції, командуючи кораблем «Ретвизан». Після цього молодий капітан відправився до берегів Нідерландів, де відзначився при взятті фортеці Гельдерн. Талановитого командира, єдиного в капітанському званні, залучили до участі в роботі «Комітету щодо виправлення флоту». 1804 р. О. С. Грейг домігся переведення до діючого флоту, виконував важливі дипломатичні доручення і керував кораблями в боях біля протоки Дарданелл і поблизу Афонської гори. Під час війни з Наполеоном 1812 р. він командував флотилією, що здійснювала блокаду Данцига.

Другий період життя О. С. Грейга (1816—1833 рр.) А. Б. Асланбегов пов'язав із діяльністю адмірала на постах командувача Чорноморського флоту та військового губернатора Севастополя і Миколаєва. Флотоводцеві вдалося вивести флот на якісно вищий рівень. Він збільшив кількість кораблів, регулярно проводив навчання у морі, облаштував портові міста. Чорноморський флот під його командуванням проявив себе під час Російсько-турецької війни 1828—1829 рр., захопивши Анапу і Варну. В останній період життя (1833—1845 рр.) О. С. Грейг присвятився роботі в Державній раді,

став засновником Пулковської обсерваторії під Санкт-Петербургом і головою Вільного економічного товариства. На завершення біографічної праці А. Б. Асланбегов високо оцінив особисті якості адмірала: «Його прямий відкритий характер знищував будь-які спроби до фаворитизму; ворог кастових відмінностей, він усіяко прагнув до зближення у суспільстві. Відкритість, привітність, гостинність залишали незабутні спогади у всіх тих, хто ними користувався, а його прекрасна, спокійна, величава зовнішність, поєднана з природною привітністю, настроювала на ту інтимну приємну бесіду, на ту втішну сердечну свободу, що усуває всіляку вимушеність» [1, с. 148—149].

Ще одним постійним героєм публікацій «Морського сборника» був адмірал Федір Федорович Ушаков. До 125-ї річниці битви біля мису Каліакрія (остання морська битва Російсько-турецької війни 1787—1791 рр.) кореспондент часопису і співробітник Морського музею у Петрограді В. Ільїнський надрукував нарис про поїздку до могили флотоводця. Тривалий час місце поховання прославленого морського командира, який не зазнав за роки служби жодної поразки, залишалося невідомим. У результаті пошуків було встановлено, що могила Ф. Ф. Ушакова перебувала в Санаксарському монастирі поблизу м. Темниково (Тамбовська губ.). В. Ільїнський відвідав цю місцевість і оглянув будинок адмірала у сусідньому з обителлю селищі Олексіївка. Житло загалом збереглося, але в ньому не залишилося жодних слідів перебування історичної особистості. Кореспондент «Морського сборника» зробив світліни будинку адмірала, довколишнього лісу та каплиці над могилою Ф. Ф. Ушакова. В. Ільїнський також описав встановлений племінником адмірала пам'ятник з надгробним написом, в якому виявилось кілька помилок. Зокрема, неправильно були вказані місяць смерті Ф. Ф. Ушакова (вересень замість жовтня) і його вік (72 роки, а не 74). Окрім того, у публікації були наведені витяги з датованих 1829 р. записок сучасника адмірала ігумена Нафанаїла, в яких йшлося про усамітнене і скромне життя героя в Олексіївці, а також про його допомогу обителі. Цінності публікації В. Ільїнського додає та обставина, що в роки революційного лихоліття каплиця в Санаксарському монастирі була розграбована і зруйнована, тому стаття «Морського сборника» є одним із найбільш достовірних описів первозданного виду поховання [8].

До сторіччя з дня смерті Ф. Ф. Ушакова на сторінках «Морського сборника» з'явився короткий нарис, в якому згадувалися основні досягнення адмірала. До них були віднесені запровадження нової морської тактики, успішна боротьба з чумою у Херсоні 1783 р., взяття Корфу, розвиток Севастополя як військово-морської бази, участь у заснуванні на території Греції Республіки семи з'єднаних островів — першої форми грецької державності з часів падіння Константинополя. Анонімний автор особливо підкреслював, що Ф. Ф. Ушакову належить перше місце у завоюванні Російською імперією Чорного моря [10].

Таким чином, публікації «Морського сборника» подають цінні біографічні відомості багатьох видатних діячів Чорноморського флоту, чії долі пов'язані з Севастополем. Статті часопису, присвячені життю та діяльності О. С. Грейга, П. С. Нахімова, Ф. Ф. Ушакова, містять як свідчення сучасників, так і аналіз подій, зроблений дослідниками наступних епох. Ці матеріали повинні були наводити взірцеві особисті приклади для тогочасних офіцерів. Саме тому публікації «Морського сборника» демонструють зразки корпоративної етики та відсікають спроби неаргументованої критики і наклепів щодо флотських героїв. Опубліковані у виданні матеріали є важливим джерелом з біографіки та історії Чорноморського флоту.

1. *Асланбегов А. Б.* Адмирал Алексей Самуилович Грейг / А. Б. Асланбегов // Морской сборник. — 1873. — Т. 125, № 3. — С. 1—149.
2. *Асланбегов А. Б.* Адмирал Павел Степанович Нахимов : биогр. очерк / А. Б. Асланбегов // Морской сборник. — 1868. — Т. 95, № 3. — С. 1—32.
3. *В. З.* Об адмирале Павле Степановиче Нахимове / В. З. // Морской сборник. — 1855. — Т. 18, № 10. — С. 469—472.
4. *В. З.* Фрегат «Бальчик» / В. З. // Морской сборник. — 1855. — Т. 25, № 13. — С. 179—255.
5. *Гюббенет Х. Я.* Несколько слов о П. С. Нахимове / Х. Я. Гюббенет // Морской сборник. — 1855. — Т. 18, № 9. — С. 253—260.
6. Извлечение из Записки профессора Гюббенета о ранении и смерти адмирала Нахимова // Морской сборник. — 1855. — Т. 17, № 8. — С. 347—351.
7. Извлечение из письма из Севастополя от 8 июля 1855 года // Морской сборник. — 1855. — Т. 17, № 8. — С. 351.
8. *Ильинский В.* Поездка на могилу адмирала Ф. Ф. Ушакова / В. Ильинский // Морской сборник. — 1916. — Т. 394, № 3. — С. 51—60.

9. *Огородников С.* 50-летие журнала «Морской сборник» (1848—1898 гг.) / С. Огородников // Морской сборник. — 1898. — Т. 283, № 1. — С. 119.
10. Памяти адмирала Ф. Ф. Ушакова // Морской сборник. — 1917. — Т. 402, № 10. — С. 1—5.
11. Российский государственный архив Военно-морского флота (г. Санкт-Петербург). — Ф. 41, оп. 1, д. 28. — Л. 70—73; Ф. 162, оп. 1, д. 1260. — Л. 7—8.
12. *Рыкачев Н.* По поводу «Записок севастопольца», напечатанных в 12 книжке «Русского архива» за 1867 год : библиогр. очерк / Н. Рыкачев // Морской сборник. — 1868. — Т. 95, № 3. — С. 32—45.
13. *Соколов А.* Некролог: адмирал Павел Степанович Нахимов / А. Соколов // Морской сборник. — 1855. — Т. 17, № 7. — С. 158—167.
14. *Шестаков И.* Адмирал Нахимов / И. Шестаков // Морской сборник. — 1855. — Т. 17, № 8. — С. 169—178.